

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 03.07.2020

Kabul Tarihi: 17.07.2020

AYASOFYA CAMİSİ'NİN MÜZEYE ÇEVİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Öğr. Gör. Erkin AKAN**

Öz

Üçüncü Ayasofya Kilisesi, İstanbul'un fethinin ardından camiye çevrilmiştir. Ayasofya Camisi'nin statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mübareke dönemine kadar tartışma konusu olmamıştır. Mübareke döneminde Rumlar, Ayasofya Camisi'ni, tekrar kilise yapmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Türk Kurtuluş Savaşı, Rumların, Ayasofya Camisi üzerindeki hayallerine son verdi. Ayasofya Camisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Dünya ve Türk kamuoyunun gündemine, tamiratları ile gelmiştir. Ayasofya Camisi, 24 Kasım 1934'te, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu karamamesiyle müzeye çevrilmiştir. Ayasofya Camisi'ni müze yapan Bakanlar Kurulu kararı, günümüze kadar, bu kararın altındaki Atatürk'ün imzasının şekli ve kararın resmi gazetede yayınlanmaması nedeniyle tartışma konusu olmuştur. Tartışmayı yapanlar, bu karamamede Atatürk'ün imzasının taklit edildiği görüşünü savunmaktadırlar. 24 Kasım 1934 tarihli karamame gerçektir, Atatürk'ün imzası taklit edilmemiştir. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi kararının, Türkiye'ye dışarıdan dayatıldığı şeklinde soyut iddialar mevcuttur. Bu iddialar, Türkiye'nin 1930'lardaki siyasal ve sosyal gerçekleriyle uyumlu değildir. Ayasofya Camisi, haç ve hilalin arasında kavgaya nedeni olmasın diye, idari bir kararla müze yapılmıştır. Fakat geçen zaman içinde, Ayasofya tekrar kilise olsun veya kilise olmuyorsa Ayasofya'nun yarısı cami yarısı da kilise olsun şeklinde, Türkiye'nin siyasal ve sosyal gerçekleriyle uyuşmayan düşüncelerin ortaya atılması Ayasofya Camisi'nin müze yapılmasının gerekçesinin yeterince anlaşılmadığını ortaya çıkarmaktadır. Unutulmamalıdır ki Ayasofya Müzesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliği altında olan bir binadır. Türkiye Cumhuriyeti, idari veya hukuki bir kararla, Ayasofya Müzesi'nin statüsünü, Ayasofya Camisi olarak değiştirebilir.

Anahtar kelimeler: Ayasofya, Ayasofya Camisi, Ayasofya Müzesi, İdari Karar, Hukuki Karar.

* Bu çalışma, yazarın 2008 yılında Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Cumhuriyet Döneminde Ayasofya" başlıklı yüksek lisans tezine dayanılarak hazırlanmıştır.

** T.C. Polis Akademisi Başkanlığı Adile Sadullah Mermerci Polis Meslek Yüksekokulu, erkinakan48@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2048-4247.

A Study On Conversion Of The Hagia Sophia Mosque Into A Museum Abstract

The third Hagia Sophia Church was converted to a mosque after the conquest of Istanbul. The status of the Hagia Sophia Mosque and the Turkish sovereignty over it had not been an object at issue until the period of armistice. During the period of armistice, the Greeks of Turkish nationality took some actions to convert the Hagia Sophia back into a church. The Turkish War of Independence ended the dream of the Greeks of Turkish nationality about the Hagia Sophia Mosque. The Hagia Sophia Mosque was brought to the Turkish and world's agenda in the first years of the Republic with the repairs it was undergone. The Hagia Sophia Mosque was converted to a museum by the Decree of the Council of Ministers of the Republic of Turkey on 24 November 1934. The decree of the Council of Ministers by which the Hagia Sophia Mosque was converted to a museum has been a subject of debate due to the form of Atatürk's signature under it and the fact that it was not promulgated on the Official Gazette. The parties to the debate hold the view that Atatürk's signature was forged in the Decree. The Decree of 24 November 1934 is genuine and Atatürk's signature was not forged. There are unfounded allegations that the decree of converting the Hagia Sophia into a museum was imposed to Turkey externally. These allegations contradict with Turkey's political and social facts in 1930s. The Hagia Sophia Mosque was made a museum lest it be not a reason for a battle between the cross and crescent. Nonetheless, the suggestion of the opinions which contradict with the political and social realities of Turkey such as converting the Hagia Sophia to back a mosque or, if this is not possible, making it half mosque half church reveals that the ground on which the Hagia Sophia was converted into a museum was seemingly not adequately understood. It should be kept in mind that the Hagia Sophia Museum is a building under the sovereignty of the Republic of Turkey. The Republic of Turkey has the power to convert the status of the Hagia Sophia Museum into Hagia Sophia Mosque by an administrative or legal decision.

Keywords: Hagia Sophia, Hagia Sophia Mosque, Hagia Sophia Museum, Administrative Decision, Legal Decision.

1. Giriş

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Üçüncü¹ Ayasof-

¹ İlk Ayasofya Kilisesi'nin taş duvarlı ahşap çatılı bazilikal planlı bir kilise olduğu sanılmaktadır. I. Konstantios zamanında yapılan Birinci Ayasofya Kilisesi 360 yılında açılmıştır. İskenderiye Patriği İoannes Chrysostomos, İmparator Arcadius'un eşi Evdoksia'yı kocasını aldatmakla itham etmiştir. İoannes Chrysostomos'un bu iddiasının ardından İmparator Arcadius, İoannes Chrysostomos'u sürgüne göndermiştir. İoannes Chrysostomos'un sürgüne gönderilmesi sonucunda Haziran 404'de İstanbul'da isyan çıkmıştır. Bu isyan sırasında Birinci Ayasofya Kilisesi yıkılmıştır. Bkz.: Alpaslan Koyunlu, "Bir Buluntu Işığında I. II. III. Ayasofya'nın Döşemeleri ve Konumları", *Ayasofya Müzesi Yılığ*, No: 11, Yenilik Basımevi, İstanbul 1990, s. 145-146; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, Çev. Zühre İlkelen, Homer Kitapevi, İstanbul 2000, s. 199; L. Panos Dağbağyan, *Paylaşılmayan Belde Konstantiniye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 126-127; Albrecht Berger, "Tarihi Söylenceleriyle Ayasofya", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-1849 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1 bs., İstanbul 2000, s. 28; İsmail Kandemir, *Ulu Mabed Ayasofya*, Ekip Matbaası, İstanbul 2005, s. 13-14; Feridun Dirimtekin, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960, s. 1439; Semavi Eyice, *Ayasofya I*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1984, s. 5-6; Selahattin Türkoğlu, *Ayasofya'nın Öyküsü*, Yazıcı Basın Yayıncılık, İzmir 2002, s. 10-12; Jane Taylor, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Çev. İnci Türkoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 68; II. Theodosios'un (408-450) Mimar Ruffinos'a yaptırdığı İkinci Ayasofya Kilisesi 415'te açılmıştır.

ya² Kilisesi camiye çevrilmiştir.³ Ayasofya Camisi'nin "cami" statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mütareke devrine kadar tartışma konusu olmamıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra -31 Ekim 1918'de- İngiltere Hükümeti, Amiral Calthorpe, mütareke müzakerelerindeki başarısından dolayı bir telgraf çekmiştir. Telgrafta, Türk Hükümeti'ne, İstanbul'un işgal edilmeyeceği konusunda garanti verilmemesi gerektiği uyarısı yapıldıktan sonra eğer "işgal vuku bulacaksa Ayasofya ve diğer İslam ibadet yerlerine" herhangi bir saldırı olmaması için gerekli önlemlerin alınması isteniyordu.⁴ Bu telgrafın çekilmesinden yirmi gün sonra -20 Kasım 1918- Lord Granville, Venizelos'a karşı oluşan muhalefeti susturmak için Türk Hükümeti ile anlaşarak Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilemeyeceğinin araştırılmasını istemiştir.⁵

Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilmesi ile ilgili duyumların artması üzerine Türk Hükümeti, Ayasofya Camisi'ni korumak için önlem almıştır. 30. Alay'a mensup bir grup asker Ayasofya Camisi'nin avlusunda nöbet tutmaya başlamıştır. Nöbetçilerin dışında kalan askerler ise Ayasofya Camisi'nin çevresindeki evlerde konuşlanarak camiye gözlem altına almışlardır. Ayasofya Camisi'ni korumakla görevli askerlerin sayısı iki yüz kadardı. Askerlerin kullanımına dört tane makineli tüfek verilmişti. Ayasofya Camisi avlusuna Türk askerlerinin konuşlanması, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyen Rumları rahatsız etmiştir. Rumların şikâyeti üzerine İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb, 30 Aralık 1918'de Ayasofya Camisi'ne gelir. Bu ziyaretin ardından Amiral Webb, telaşa gerek olmadığını, Türkiye'de askerlerin camilerde konaklamasının normal bir durum olduğunu söyler.⁶ İngiliz Yüksek Ko-

M. Schneider'in 1935'te M. Schneider'in yaptığı kazılarda, İkinci Ayasofya Kilisesi'nin ahşap çatılı, beş nefli, bazilikal planlı bir kilise olduğu ortaya çıkmıştır. 13/14 Ocak 532'de çıkan Nika [zafer] isyanı sırasında İkinci Ayasofya Kilisesi yanmıştır. Bkz.: Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 78, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 184; Erdem Yücel, *Ayasofya Müzesi*, Asri Basım, İstanbul 1986, s. 4-6; Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 48-49; Feridun Dirimtekin, *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956, s. 4; Üçüncü Ayasofya kilisesinin yapımına 23 Şubat 532'de başlanmıştır. Üçüncü Ayasofya Kilisesi'nin yapımında mimar olarak Sökeli (Miletos) İsidoros ile Aydınlı (Tralles) Antheimos görev almıştı. Üçüncü Ayasofya Kilisesi 27 Aralık 537 tarihinde ibadete açılmıştır. Günümüzdeki Ayasofya Müzesi, Üçüncü Ayasofya'dır. Bkz. P. Balfour Kinross, *Hagia Sophia*, Newsweek, Newyork 1972, s. 30; Semavi Eyice, "Ayasofya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1991, s. 446; John Freely; *Saltanat Şehri İstanbul*, Çev. Lale Eren, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 101-102.

² Ayasofya'nın kelime anlamı *kutsal* bilgeliktir. Bkz. Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1978, s. 59-60; Grant, *a.g.e.*, s. 104; Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998, s. 81; Eyice, *Ayasofya 1*, s. 4.

³ Kandemir, *a.g.e.*, s. 35.

⁴ Gotthard Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, 3. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 28.

⁵ *A.e.*, s. 55.

⁶ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 267.

miser Vekili Amiral Webb'in Rumları yatıştırmak için yaptığı açıklama, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyenleri durduramamıştır.

Edirne'de, Yunanlılar tarafından yayınlanan bir dergi ele geçirilmişti. Derginin bir tarafında Venizelos'un diğer tarafında da Yunan bayrağı resmi vardı. Edirne Valiliği'nin ele geçirilen bu dergi ile ilgili değerlendirmesi: "*Mecmuanın mündericatu Trakya'da yaşayan Rumlar[ı] hal-i isyan ve intibaha davete Venizelos ve emsalini tebçilen teşhir eski Yunan Kralı Konstantin ile düvel-i merkeziye-i müttetikayı telin ve bi'l-hassa fesadcivane fikirlerle İstanbul ve Ayasofya hakkında Rumları teşçi etmekten ibarettir.*"⁷ şeklindeydi.

Rumlar, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirme konusunda sadece propaganda yapmak ile yetinmemişlerdir. Ayasofya Camisi'nin çevresindeki binaları ve arsaları, değerlerinin çok üzerinde fiyat vererek satın almaya başlamışlardı. Emniyet Genel Müdürlüğü [Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti] "*Rumların teşebbüsât-ı mezkûredeki maksatları malum bulunduğu cihetle*" Ayasofya Camisi çevresinde Rumların bina ve arsa almalarının önüne geçilmesini istemiştir.⁸ Dönemin Meclis-i Vükelası [Bakanlar Kurulu] Ayasofya Camisi çevresindeki arsa ve binaların, Rumların eline geçmesini engellemek için karar almıştır. Ayasofya Camisi çevresinde satılan arsa ve binaları *Efkâf Nezareti* satın alacaktı. Ayrıca bu sorunun kesin çözümü için üyeleri arasında Haydarizade İbrahim Efendi ile Maliye, Adliye ve Efkâf-ı Hümayun nazırlarının bulunacağı bir komisyon kurulacaktı.⁹ Rumların, Ayasofya Camisi ile ilgili tasavvurları, alınan kararların ne kadar yerinde olduğunu gösterecektir.

Trabzon Metropoliti Hrisantos, Venizelos'tan aldığı emir üzerine İstanbul'a gelir. Hrisantos ve Patrikhane Kaymakamı Doretheus, Yunan savaş gemisi ile önce Marsilya'ya oradan da Paris'e gitmişler ve Türkiye Hristiyanları'nın Yunanistan'a katılmak istediklerini, ortak bir muhtıra ile Paris Konferansı'na sunmuşlardır. Daha sonra, Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilerek Patrikhane'ye geri verilmesi konusunda Canterbury Baş Pisposu'nun yardımını istemek için Londra'ya gitmişlerdi.¹⁰ Rumlar, bu hareketleriyle, Ayasofya Camisi'nin kiliseye tahvili konusunu uluslararası bir mesele haline getirmek istemişlerdir.

Patrik seçimi sırasında da Ayasofya Camisi, Rumların gündeminde olmuştur. 21 Şubat 1921'de "*Rum İzci Mektebinde*" Patrik seçimi için bir toplantı yapılmıştı. Toplantının sonunda bir Yunan subay "*ahali-i mütecimmeye*" bir konuşma yapmış ve "*Venizelos'un er geç mevkii-i iktidara geleceğini ve Ayasof-*

⁷ "Edirne Vali Vekili Salim'den Dâhiliye Nezâreti'ne 18 Mart 1919 tarihli şifreli telgraf", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Dâhiliye Nezâreti (DH.), Kalem-i Mahsus (KMS.)*, 49-2/1, 18 Mart 35/18 Mart 1919, s. 3; Dönemin Dâhiliye Nâzırı Cemal Bey, ele geçirilen dergiden dört nüshanın Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmesini istemiştir. Bkz. "Dâhiliye Nâzırı Cemal Bey'den Edirne Valisi Salim Paşa'ya 26 Mart 1919 tarihli şifre", *BOA: DH.KMS.*, 49-2/1, 26 Mart 35/26 Mart 1919, s. 4.

⁸ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti Celilesi'ne 24 Mayıs 1919 tarihli yazı", *BOA: DH.KMS.*, 52-1/77, 24 Mayıs 35/24 Mayıs 1919, s. 2; "Dâhiliye Nezâreti'nden Sadaret'e 24 Mayıs 1919 tarihli yazı", *BOA: DH.KMS.*, 52-1/77, 24 Mayıs 35/24 Mayıs 1919, s. 1.

⁹ "Ayasofya Camisi çevresindeki arsa ve binaları Rumların satın almasının engellemek için alınan 28 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararı", *BOA: Meclis-i Vükela (MV.)*, 215/137, 28 Mayıs 35/28 Mayıs 1919, s. 1.

¹⁰ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne 2 Kasım 1919 tarihli yazı", *BOA: DH. KMS.*, 49-2/52, 2 Teşrinisani 335/2 Kasım 1919, s. 2.

ya'nın Türklerin elinden alınacağını ve Türklerin Anadolu'da kestikleri Hristiyan kardeşlerin intikamı şiddetle ahz edileceğini¹¹ söylemiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Komutanlığı, 2 Nisan 1923'te, Ayasofya Camisi'nin korunması ile ilgili, üç maddelik bir emir yayınlamıştır:

1- İstanbul Nokta Komutanlığı'nın Ayasofya Camisi önündeki görev noktası, caminin Sultanahmet Parkı'na bakan dış kapısında sürekli nöbetçi bulunduracak ve camiye girecek olan yabancılara "nezaret" edecektir. Caminin diğer dış kapıları kapalı tutulacaktır.

2- Yabancılar, görev noktası subayının bilgisi dâhilinde ve cami görevlilerinin eşliğinde camiye ziyaret yapabileceklerdir.

3- İstanbul Nokta Komutanlığı'na bağlı bir mangalık silahlı kuvvet, Ayasofya Camisi'nin Sultanahmet Parkı'na bakan kapısında gece gündüz nöbet tutacaktır. Nöbetin tutulmasından ve nöbet yerinde her gece bir nöbetçi subayın bulunmasından İstanbul Nokta Komutanlığı sorumlu olacaktır.¹² Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyenler ve onların destekçileri, Türk askerinin denetim ve gözetiminde Ayasofya Camisi'ne ziyarette bulunabileceklerdi. Türk Kurtuluş Savaşı, Rumların, Ayasofya Camisi üzerindeki tasavvurlarının kuvveden fiile çıkmasına engel olmuştur.

2. Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Ayasofya Camisi'nde yapılan onarımlar, camiye, Türk ve dünya kamuoyunun gündemine taşımıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ayasofya Camisi'nin merkez kubbesinin da-yandığı payandaların birinin oturması nedeniyle, kubbenin tehlikede olduğu tespitini yapmıştır. Ama Ayasofya Camisi'nin tarihsel önemine binaen, caminin tamirâtı konusunda, Vakıflar Genel Müdürlüğü Fen Heyeti sorumluluk almak istemiyordu. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, uzmanlardan oluşan bir kurul oluşturmalı ve bu kurul kubbenin tamiri konusunda bir karar vermeliydi. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 6 Mayıs 1925'te, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün teklifini kabul etmiş, Ayasofya Camisi'nin tamiri görevini Bayındırlık Bakanlığı'na vermiştir. Bakanlık, Ayasofya Camisi'nin tamiri konusunda bir rapor hazırlayıp Bakanlar Kurulu'na sunacaktı.¹³ Ayasofya Camisi'nin tamiri ile ilgili inceleme yapılmıştır. Caminin alçı pencereleri ve kubbe kurşunlarının öncelikle tamir edilmesi önerilmiştir. Bu tamirat için kırk dokuz bin yedi yüz yirmi lira gerekiyordu. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bayındırlık İşleri ve İthalât Kanunu'na göre Ayasofya Camisi'nin tamiratını,

¹¹ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti Vekâlet-i Celilesi'ne 21 Şubat 1921 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.AYŞ., 51/43, 21 Şubat 337/21 Şubat 1921, s. 2; Bu yazı 5 Mart 1921'de hem Dâhiliye Nezâreti'ne hem de Sadaret'e ulaştırılmıştır. Bkz. "Dâhiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne ve Sadaret'e 5 Mart 1921 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.AYŞ., 51/43, 5 Mart 337/5 Mart 1921, s. 1.

¹² "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Komutanlığı'nın 2 Nisan 1923 tarihli yazısı", BOA: HR.İM., 70/65, 2 Nisan 339/2 Nisan 1923, s. 1.

¹³ "Ayasofya Camisi'nin ana kubbesinin çökmesini önleme konulu 6 Mayıs 1925 tarihli kararname", BCA: No: 030-018-01-01-013-27-14, 6 Mayıs 1925, s. 1.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Fen Heyeti'nin emaneten yaptırmasını teklif etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, bu teklifi, 1 Ağustos 1926 tarihli toplantısında kabul etmiştir.¹⁴

Ayasofya Camisi'nin kubbe kurşunlarının ve alçı pencerelerini tamir edilmesinden sonra, içinde Yüksek Mühendis Okulu'ndan hocaların da bulunduğu bir heyet, Ayasofya Camisi'nde altı aya yakın bir süre incelemelerde bulunmuştur. Heyet, Ayasofya Camisi'nin temellerinin kaya üzerinde bulunduğu tespitini yapmıştır. Yapılan inceleme sonucunda zayıf olduğu görülen güneybatı esas ayağının geçidini kapatarak ayağın bir kısmını demir levha ile güçlendirmiş ve yağmur sularının girişini önlemek amacıyla Ayasofya Camisi kubbesi demir çubuklarla bağlanmıştır.¹⁵ Ayasofya Camisi'nin kubbesini inceleyip rapor hazırlayan Mimar Kemaleddin, Mühendis Mektebi'nden Mehmet Fikri, Ziya ve İskân Mühendislerinden Hasan Tari Beylere, keşif ücreti olarak toplam beş yüz lira verilmiştir.¹⁶ Ayasofya Camisi'nde 1926 yılında yapılan çalışmalar, L' Illustration adlı dergiye konu olmuştur. Dergi, büyük kilisenin onarılmasının, Hristiyanların içini rahatlattığını yazmıştır.¹⁷ Burada dikkat çeken diğer bir konu, yıllar geçmesine rağmen, Ayasofya Camisi'nin, Hristiyanların indinde "Büyük Kilise" olarak tanımlanıyor olmasıdır.

1926 yılında yapılan tamirat ile ilgili olarak, Ressam Avni Lifiji bir yazı yazmıştır. Avni Lifiji'ye göre Ayasofya Camisi, tarihi bir binadır, dünya mirasına aittir. Ayasofya Camisi'nin, Türklerin hâkimiyeti altındayken enkaz haline gelmemesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Lifiji'nin aldığı duyuma göre, "Amerikan mimarlar cemiyeti" Ayasofya Camisi'nin tamirini, tamir masraflarını da karşılamak şartıyla yapmak istemektedir. Türkiye Cumhuriyeti, milli gurur gerekçesiyle bu teklifi reddetmeye hazırlanmaktadır. Avni Lifiji, eğitim programları hazırlanırken, gümrük reformu yapılırken, hatta kanalizasyon yapımı için para verilip yabancı uzmanların Türkiye'ye getirilmesi sağlanırken, Ayasofya Camisi'nin tamiri konusunda milli gurur yapmaya gerek olmadığı fikrindedir. Meşrutiyet'in ilanından önce iki yıl İstanbul'da yaşayıp Ayasofya Camisi'nde teknik incelemeler yapmış olan Fransız Mimar Henri Prost'un da Amerikalı mimar meslektaşlarıyla birlikte çalışması sağlanmalıdır. Henry Prost, "Caminin bünyesini evvelce pek derinden derine tetkik ve muayene etmiş olduğu için hastalığın teşhisi hususunda da herkesten ziyade hizmet eder."¹⁸ Ressam Avni Lifiji, Ayasofya Camisi'nin tamir ve restorasyonunun milli mimari birikim ve para ile yapılamayacağı görüşündeydi. Bu iş için yurt dışından

¹⁴ "Ayasofya Camisi'nde yapılacak tamiratın Vakıflar Fen Heyeti'nce Emaneten Yaptırılması konulu 1 Ağustos 1926 tarihli kararname", BCA: 030-018-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926, s. 1.

¹⁵ Feridun Dirimtekin, "Osmanlı Devrinde Ayasofya", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: III, s. 1447; Dirimtekin, Resimli Ayasofya Kılavuzu, s. 10; A. Tufan Yazman, Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anılar (1922-1938), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1969, s. 355.

¹⁶ "İstanbul'daki Ayasofya Cami'nin kubbesine inceleyen heyete verilecek ücret konulu 25 Mayıs 1927 tarihli kararname", BCA: No: 030-18-01-01-024-33-13, 25 Mayıs 1927, s. 1.

¹⁷ Mithat Sertoğlu: "Ayasofya'yı Asla Havaya Uçurmayı Düşünmedik", Yıllar Boyu Tarih, Sayı: 1, İstanbul 1983, s. 8.

¹⁸ Avni Lifiji, "Ayasofya'nın Tamiri [Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-Dikkatine]", Vakit, 22 Kânunuevvel 1926, s. 5.

yardım alınmasını istiyordu. Atatürk, Ayasofya Camisi'nin 1926'daki tamiratından üç yıl sonra Sultanahmet ve Ayasofya Camilerini ziyaret etmiştir.

Atatürk ve maiyeti, 7 Eylül 1929'da, sabah on sıralarında Dolmabahçe'den Sultanahmet'e gelmiştir. Atatürk, ilk önce, o sırada tamirata yapılan Sultanahmet Camisi'ni ziyaret etmiş ve caminin tamirata hakkında bilgi almıştır. Tamiratın bir an önce özenle tamamlanmasını istemiştir. Atatürk, Sultanahmet'ten Ayasofya Camisi'ne geçmiştir. Ayasofya Camisi'nden çıktuktan sonra caminin avlusundaki Kahveci Kilisli Mustafa Ağa'nın kahvesinde bir süre dinlenmiş ve dinlendiği sırada iki kahve içmiştir. Atatürk ve maiyeti, Ayasofya Camisi'nden saat on biri on geçe ayrılmıştır.¹⁹ Atatürk'ün Ayasofya Camisi'ni ziyaretinde, kendisini, Kayyum Mehmet Efendi karşılamıştı. Atatürk, avlusu parsellenmiş olan Ayasofya Camisi'ni bakımsız bulmuştu.²⁰ Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesindeki birinci adım, Atatürk'ün 1929'da yaptığı ziyaret olmuştur.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesindeki ikinci önemli adım, Amerikan Bizans Enstitüsü Müdürü Thomas Whittemore'a,²¹ Ayasofya Camisi içindeki mozaikleri temizleme izni²² verilmesi olmuştur.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle ilgili üçüncü adım: Mustafa Kemal Atatürk'ün, 19 Şubat 1931'de, Konya'dan Başbakanlığa çektiği *"acele ve önemli"* ibareli iki maddelik telgrafın birinci maddesidir. Birinci madde dikkatle incelenmelidir:

"İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlar şimdiye kadar bulunulabilen bazı eserler muhafaza olunmakla ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin, hemen her tarafında emsalsiz def-

¹⁹ "Reisicumhur Hz. Sabah İstanbul Tarafını Teşrif Buyurdular", *Milliyet*, 8 Eylül 1929, s. 1; "Gazi Hz. Dün Ayasofya ve Sultanahmet Camilerini, Müzeyi, Bağdat ve Revan Köşkerini Gezdi", *Vakit*, 8 Eylül 1929, s. 1; "Reisicumhur Hz. Dün İstanbul Cihetinde Bir Tenezzüh Yaptılar", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1929, s. 1; Akşam ve Sonsaat Gazeteleri, gezi haberini, gezi 8 Eylül 1929'da yapılmış gibi vermişlerdir. Bkz. "Gazi Hz. Ayasofya'da Halk Arasında Oturarak Kahve İçmişlerdir", *Akşam*, 9 Eylül 1912, s. 1; "Gazi Hz. Dün İstanbul'un birçok semtlerini şerefliendirmişler, Ayasofya ve Sultanahmet Camilerini, Müzeyi, Bağdat ve Revan köşkerini gezmişler, Ayasofya avlusundaki açık kahvede halk arasında kahve içmişlerdir.", *Sonsaat Gazetesi*, 9 Eylül 1929, s. 1.

²⁰ Ahmet Akgündüz - Said Öztürk - Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1. bs., İstanbul 2005, s. 710.

²¹ Thomas Whittemore 1871'de Cambridge doğmuştur. Harvard, Columbia ve Newyork Üniversitelerinde Bizans ve Mısır sanatı üzerine konferanslar vermiştir. T. Whittemore, Tell Amarna kazısında çalışmıştır. Whittemore, gençliğinde, Yunanistan, Rusya ve Orta Doğu'ya geziler yapmıştır. Bizans, Rus sanatı din ve tarih konularında çalışmalar yapmıştır. Grek Ortodoks ayinlerinin daimi takipçisi olmuştur. Bkz. Kinross, *a.g.e.*, s. 129.

²² Thomas Whittemore'a mozaik çalışmaları için izin, bir uzmanın gözetiminde çalışması koşuluyla 7 Haziran 1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile verildi. Bkz.: "Thomas Wittemore'a Ayasofya Cami içindeki mozaikler üzerinde çalışma izni veren 7 Haziran 1931 tarihli kararname", *BCA: No: 030-018-02-20-37-18*, 7 Haziran 1931, s. 1; Thomas Whittemore'un mozaik çalışmaları için izin almasında en büyük katkıyı Halil Ethem yapmıştı. Bkz. Thomas Whittemore, *Ayasofya Mozaikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 199; Thomas Whittemore Ayasofya Camii'nde mozaik çalışmalarına 6 Şubat 1932'de başlayabildi. Bkz. Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1974, s. 24; Thomas Whittemore bu tarihten 1950 yılında ölümüne kadar Ayasofya'daki mozaik temizleme projesinin yürütücüsü olarak görev yaptı. Bkz. Libo Theis, "Ayasofya'nın Bilimsel Araştırmaları Tarihi", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, s. 54.

*neler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisi muvafık olacağı fikrindeyim.*²³

Mustafa Kemal Atatürk, burada, eski eserlerle ilgili durum tespiti yapıyor ve eski eser politikasında köklü bir değişikliğe gidilmesi gerektiğine vurgu yapıyordu.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinde, altıncı İnönü Hükümeti'nin (4 Mayıs 1931 - 1 Mart 1935) Maarif Vekili²⁴ [Milli Eğitim Bakanı] Abidin Özmen'in²⁵ büyük etkisi olmuştur. Abidin Özmen, İstanbul'a yaptığı bir gezi sırasında, Ayasofya Camisi'ne gitmiş ve caminin perişan halini görmüştür. Abidin Özmen, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesini, Atatürk'e öneren kişidir.²⁶ Abidin Özmen'in önerisinden sonra Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi süreci başlamıştır.

Maarif Vekili Abidin Özmen, 25 Ağustos 1934'te Ayasofya'nın müzeye çevrilmesi için sözlü emir aldığını Başbakanlığa yazmıştır.²⁷ Ayasofya Camisi'nin, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait eski eserleri bünyesinde toplayacak bir müze olması planlanmıştır. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi için bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun üyeleri: Aziz Bey (İstanbul Müzeler Müdürü), Niyazi Bey (Evkaf Müdürü), Efdaleddin Bey (Eski Eserleri Koruma Komisyonu Üyesi), Mimar Kemal Bey, Tahsin Bey (Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü), E. Unger Bey ve Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Osman Ferit Bey'den (İstanbul'da kaldığı zamanlarda komisyon çalışmalarına katılmak kaydıyla) oluşmuştur. Komisyonun çalışmalarını, Maarif Vekâleti Müzeler Müdürü Hamit Zübeyir Bey takip edecekti. Komisyon öncelikli olarak üç konu hakkında karar verecekti: a- Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi için caminin içinde ve dışında nelerin yapılması gerektiği, b- Ayasofya Camisi'ne taşınacak eserlerin tespiti, c- Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinin maliyetini belirlemek.²⁸ Maarif Vekili Abidin Özmen, komisyonun ilk toplantısını, 27 Ağustos 1934 saat on üç buçukta yapmasını istemiştir.²⁹

²³ Mehmet Önder, *a.g.e.*, s. 169.

²⁴ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 501.

²⁵ 1890 yılında doğan Abidin Özmen Mülkiye Mektebi'nden mezundur. Devlet adına yurt dışında eğitim gören Özmen, 1919 yılında Bursa Emniyet Müdürü olur. Türkiye'nin işgali sırasında Yunanlılar tarafından tutuklanan Abidin Özmen, Yunanistan'da esir kamplarında kalmıştır. 1922'de Türkiye'ye iade olunan Abidin Özmen, Bursa ve Bitlis valiliklerinde bulunur, milletvekili seçilir. Milli Eğitim Bakanlığı da yapan Abidin Özmen, 1935 yılında İsmet Paşa'nın isteği üzerine merkezi Diyarbakır merkezli Birinci Umumi Müfettişliği'ne getirilmiştir. Bkz. Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 171.

²⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s. 501.

²⁷ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 205.

²⁸ "İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Umum Müdürü Aziz Bey'den Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Bey'e 26 Ağustos 1934 tarihli yazı", *İstanbul Atatürk Kitaphı: Bel_Mf_46610/1*, 26 Ağustos 1934, s. 1.

²⁹ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 205.

Maarif Vekili Abidin Özmen'in emri uyarınca 27 Ağustos 1934'te toplanmış olan Ayasofya Komisyonu bir rapor hazırlamıştır. Hazırlanan rapor iki kısma ayrılır. Birinci kısım, Ayasofya Camisi içinde ve çevresinde yapılacak fiziki çalışmalarını içerir. İkinci kısım, Ayasofya'ya taşınacak Bizans ve Osmanlı dönemi eserlerini tanımlar. Raporun fiziki kısmı şöyledir:

"Ayasofya'daki mozaiklerin hepsi ortaya çıkmadan binada sıva işi yapılmalıdır. Binanın pencerelerinin ve üç dış kapısının çirükh yerleri onarılmalı ve gerekli değişiklikler yapılmalıdır. İç ve dış narteksler sergi alanı olarak düzenlenmelidir. Binaya bitişik Ayasofya Medresesi yıkılmalıdır. Ayasofya'nun avlusundaki dükkânlar ile doğu tarafındaki minarenin altında bulunan dükkânlar kamulaştırılmalıdır. Kamulaştırma sonrasında Ayasofya avlusu açık hava müzesi olarak düzenlenmelidir. Ayasofya'ya taşınacak Bizans eserleri: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden lahitler, vaftiz tekneleri, ambonlar; Nur-u Osmaniye Cami avlusunda bulunan kırmızı porfir lahitler, Zeyrek Camisi'nde bulunan lahit ve İstanbul'un diğer yerlerinde bulunan sütun, sütun başlıkları, mimari parçalar. Ayasofya'ya taşınacak Osmanlı eserleri: Türk İslam Eserleri Müzesi'nden halılar, şamdanlar, gulepdanlar, rahleler, kitap kapları, çekmeceler. Rapora göre Bizans eserleri dış nartekste, Osmanlı eserleri de Ayasofya'nun üst tarafında sergilenmeliydi."³⁰

Maarif Vekili Abidin Özmen, Ayasofya komisyonunun çalışmalarını takip etmiştir. Komisyona bazı sorular sormuştur: üst galeride eser sergilenecekse bunların projesi hazırlanmış mıdır? Ayasofya'nın büyük kubbesi altında eser sergilenecek mi? Eğer Ayasofya'nın kubbesinin altında sergilenecek eserler kubbenin azameti ile uyumlu olmazsa, sergilenen eserler oranın düzenini bozacaktır. Abidin Özmen, Ayasofya'nın kubbesinin altında eser sergilenmesini istemiyordu. Özmen'e göre İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden geç Roma ve erken Bizans lahitleri Ayasofya'ya taşınmamalıdır. Ama İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bizans dönemi çanak çömlekleriyle Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki ve Çinili Köşk'teki Türk çinileri Ayasofya'nın alt katında sergilenebilirdi. Abidin Özmen, komisyonun, Ayasofya'nın alt katının güney tarafında Türk çinilerinin, kuzey tarafında da Bizans çinilerinin sergilenmesi konusunda görüşlerini, kendisine bildirmesini istiyordu. Ayasofya'nın avlu duvarı boyunca, kronolojik olarak sıralanmak şartıyla, mezar taşları sergilenmeliydi. Bakan, Zeyrek Camisi ve Nur-u Osmaniye Camisi'nden getirilmiş olan ve Askeri Müze'de bulunan kırmızı porfir lahtın Ayasofya'nın avlusunda sergilenmesini istiyordu. Abidin Özmen'in önerileri devam eder, son dönemde bulunan Bizans tuğları da nartekste sergilenebilirdi. Bakan Özmen, Ayasofya Kütüphanesi ile de ilgilenmiştir. Ayasofya Kütüphanesi yerinde kalmalıdır. Kütüphanede çalışmak isteyenler Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'nden izin almalıdır. Abidin Özmen, Ayasofya Kütüphanesi'nin içindeki basma eserlerin, "İstanbul Umum Kütüphanesine" gönderilmesini teklif eder. Bu fikre "İstanbul Müzeler Umum Müdürlüğü" karşı çıkmıştı. Müdürlüğe göre İstanbul'un bütün kütüphaneler-

³⁰ "A.g.m.", s. 187-188.

rindeki Ayasofya konulu kitaplar, Ayasofya Kütüphanesi'ne gönderilmeliydi. Ayasofya komisyonu, Maarif Vekili Abidin Özmen'in önerilerinin bir kısmını dinlemiştir. Ayasofya'nın büyük kubbesi altında eser sergilememiştir. Ayasofya'ya bitişik, "kimsesizler yurdu" [Ayasofya Medresesi] olarak kullanılan binanın yıkılmasına karar verilmiştir. Ayasofya komisyonu, Ayasofya Müzesi'nde, Bizans kültürüne hâkim bir arkeoloğun, daimi surette müzede görevlendirilmesine karar vermiştir.³¹ Maarif Vekili Abidin Özmen, kurduğunu Ayasofya komisyonunun alacağı kararlar üzerinde de etkisini göstermiştir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi sürecini yerli ve yabancı basın da takip etmiştir. Sadri Ethem, Ayasofya'yı "Nasıl Mevlâna Şeyhten evvel sanat-kâr, Dante Hristiyan'dan evvel şairse Ayasofya'da her şeyden her vasıftan önce güzeldir. Beşeri bir güzellik, beşeri kültürün" ifadesi olarak tanımladıktan sonra Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinin dünya sanatına bir hediye olduğunu yazıyordu.³² Newyork Times'a göre Ayasofya, Atina'daki Panteon ve Agra'daki Taj Mahal gibi hiçbir millete ait olmayıp insanlığa miras kalan medeniyet abidesidir. Ayasofya, "Doğu'nun olduğu kadar Batı'nın da duygularını canlandıran bu büyük saygı sembolü şimdi bir değişikliğe"³³ hazırlanmaktaydı.

Ayasofya Camisi, Bakanlar Kurulu kararı ile müzeye çevrilmiştir. Caminin müzeye çevrilmesi sırasında Efkâf Umum Müdürlüğü'nün 7 Kasım 1934'te verdiği görüş şöyledir:

"Ayasofya, Bizans'tan kalma bir eserdir. Bu nedenle vakfı yoktur. Zaman içinde Padişahlar ve vatandaşlar Ayasofya'ya bazı gelirler bırakmışlardır. Aşar olarak bağışlanan Padişah gelirleri ortadan kalkmıştır. Vatandaşların sağladığı gelirler ise ancak Kur'an okuma gibi başka yerlerde de yapılabilecek dini vecibelere yetmektedir. Ayasofya Camisi'nin tamiri, gelirine bakılmaksızın diğer vakıflarla birlikte yapılmaktadır. Ama Ayasofya Camisi müze yapılırsa, bu imkân ortadan kalkacaktır. Ayasofya'nın etrafındaki yapılacak düzenlemelerde, Evkâf Umum Müdürlüğü, Ayasofya Camisi'nin etrafında bulunan kendine ait binaları yıkabilirdi. Müdürlüğün şahıslara ait binaları kamulaştıracak bütçesi yoktur."³⁴

Efkâf Umum Müdürlüğü'nün görüşünün ardından Ayasofya Camisi'nin "Eşsiz bir mimarlık sanat abidesi olan İstanbul'daki Ayasofya Camisi'nin tarihi vaziyeti itibarile [itibariyle] müzeye çevrilmesi bütün şark âlemini sevindireceği ve insanlığa yeni bir ilim müessesesi kazandıracak cihetle" müzeye çevrilmesine 24 Kasım 1934 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantısında karar verilmiştir.³⁵

³¹ Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", s. 192-195.

³² Sadri Ethem, "Ayasofya Müze", *Vakit*, 8 Eylül 1934, s. 3; *Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, Ayasofya Cami'nin Bizans ve Osmanlı eserlerinin sergileneceği müze haline getirileceği haberini veriyordu. Aynı haberin içinde Sultanahmet Cami'nin de kütüphane yapılacağı duyurunun alındığı bilgisi veriliyordu. Bkz. "İstanbul Şehri Müzesi: Ayasofya Bizans ve Osmanlı Eserlerini Toplayan Büyük Bir Müze Haline Getirilecek. Sultanahmet'te Umumi Kütüphane Yapılacaktır.", *Hâkimiyeti Milliye*, 8 Eylül 1934, s. 1.

³³ "Ayasofya Tarihinde Yeni Bir Devre", 14 Ekim 1934, Newyork Times'tan aktaran *Ayn Tarihi*, No: 11, Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü Yayını, Kasım 1934, Ankara, s. 495.

³⁴ 2/1589 Sayı 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. *BCA: 030-13-01-02-49-76-6*, 24 Kasım 1934, s. 1-2.

³⁵ Aynı belge.

Ayasofya Camisi'ni müze haline getiren Bakanlar Kurulu kararını, Abidin Özmen, İstanbul Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ulaştırmıştır. Abidin Özmen'in verdiği emre göre, Ayasofya Camisi hemen teslim alınacak ve İstanbul Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı birkaç görevli -bekçi ve memur- Ayasofya Müzesi'nde görevlendirilecekti.³⁶ 9 Aralık 1934'te, Ayasofya Müzesi'nin kapısına “*müze tamir ve tasnif sonuna kadar kapalıdır.*” şeklinde bir levha asılmıştır.³⁷ Müzeler Müdürü Aziz [Ogan] Bey, Ayasofya'da yapılan çalışmalarla ilgili olarak basına kısa bir açıklama yapmıştır: “*Ayasofya, Bizans dönemine ait eserlerin sergileneceği bir müze yapılacaktır. İstanbul'da, Bizans dönemine ait ne kadar eser varsa, Ayasofya Müzesi'nde sergilenecektir.*”³⁸

Ayasofya, Müzeler Genel Müdürlüğü'ne devredildikten sonra tamirat çalışmalarına hız verilir. Ayasofya Müzesi içinde yapılan çalışmaların bir kısmı basına yansımıştır: Akşam'ın verdiği habere göre,

*“Ayasofya Müzesi'nin içinde vakıflara ait eşyanın hepsi kaldırılmıştır. Ayasofya Camisi'nin halıları, Edirne'deki Selimiye Camisi'ne gönderilmiştir. Ayasofya'nın önceden cami olduğu belli olsun diye minber, mihrap önündeki birkaç halı, tarihi şamdanlar Ayasofya Müzesi'nde bırakılacaktır. Ayasofya Müzesi, 1 Şubat 1935'te açılacak ve giriş ücreti on bir kuruş olacaktır.”*³⁹

Ayasofya Müzesi, 1 Şubat 1935 günü saat onda ziyarete açılmıştır. Giriş ücreti on bir kuruştur. Ayasofya Müzesi'ni ziyaret edenler, Ayasofya'daki halıların ve levhaların kaldırıldığını görmüşlerdi. Ayasofya Müzesi'ni açılışının birinci günü, dört yüz yetmiş iki yerli ve iki yüz seksen yabancı turist ziyaret etmiştir. Müze, öğleden önce, saat on ile on iki arasında; öğleden sonra ise saat on dört ile on yedi arasında ziyarete açık olacaktı.⁴⁰ Mustafa Kemal Atatürk, 6 Şubat 1935'de, Ayasofya Müzesi'ne gelerek incelemelerde bulunmuştur.⁴¹

3. Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesine İtirazlar

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilme nedeni ile ilgili olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamasından kaynaklı soyut iddialar ortaya atılmıştır.

Bu iddialardan ilkinde göre, 1933'te Bulgaristan'da “*Bizans Asarını İhya Kongresi*” yapılmıştır. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi kararı adı geçen kongrede alınmıştır. Bizans Asarını İhya Kongresi'ne Türkiye'den bir milletvekili temsilci olarak katılmıştır. Bu milletvekili, Ayasofya Camisi ile ilgili bir raporu dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'ye sunmuştur. Bu raporun etkisiyle Ayasofya Camisi müzeye çevrilmiştir. Bu bilgiler, Bulga-

³⁶ Yücel, “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler”, s. 188.

³⁷ “Ayasofya Müzesi'nin Tamiri”, *Milliyet*, 10 Kânunuevvel 1934, s. 1; “Ayasofya Camii Dünden İtibaren Müzeler İdaresine Geçti”, *Akşam*, 10 Kânunuevvel 1934, s. 3.

³⁸ “Ayasofya Müze Oluyor”, *Cumhuriyet*, 11 Kânunuevvel 1934, s. 4.

³⁹ “Ayasofya Müzesi”, *Akşam*, 28 Kânunusani 1935, s. 1.

⁴⁰ “Ayasofya Müzesi Açıldı”, *Milliyet*, 2 Şubat 1935, s. 1; “Ayasofya”, *Kurun*, 2 Şubat 1935, s. 3; “Ayasofya Avlusunda”, *Kurun*, 7 Şubat 1935, s. 3.

⁴¹ “Reisimiz Büyük Önder Dün Ayasofya Müzesi'nde Tetkikat Yaparken Göstermektedir”, *Milliyet*, 7 Şubat 1935, s. 1.

ristan doğumlu -yazının yazıldığı tarihte vefat etmiş bulunan- Avukat Halil Bey tarafından dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a rapor halinde verilmiştir. Bu rapor Genelkurmay Başkanlığı Arşiv Belgeleri içindedir.⁴² Genelkurmay Arşiv Belgeleri içinde herhangi bir belgenin bulunabilmesi, o belge ile ilgili arşiv verilerinin -dosya numarası benzeri- ortaya konmasına bağlıdır. Yazıda, Bulgaristan'daki kongreye giden milletvekilinin ismi de verilmiyor. Bu bilgileri, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a verdiği iddia olunan kişi Halil Bey, yazının yazıldığı tarihte, bu konuda şahitlik edecek konumda ve durumda değildir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi ile ilgili olarak ortaya sürülmüş olan ikinci iddia ise, Ayasofya Camisi'nin, Patrikhane'nin başarılı bir oyununu⁴³ ve Athenagoras'ın etkisi ile müze yapıldığı yönündedir. Amerikalı Papaz Virgil'in ifadesine göre Athenagoras, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi meselesini Atatürk ile görüşmüştür. Ayasofya'nın tamirat masrafının Amerikalılar tarafından ödenmesi karşılığında, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi sözünü veya iznini almıştır.⁴⁴ Athenagoras, 1 Kasım 1948'de Fener Rum Patriği seçilmişti.⁴⁵ Lozan Antlaşması'na aykırı⁴⁶ olarak patrik seçilen Athenagoras'ın 1 Kasım 1948 tarihi öncesinde Amerika'dan gelip Atatürk ile görüştüğü tespit olunamamıştır.⁴⁷ Elde edilen verilerden çıkan sonuç: 1948 yılı öncesinde Athenagoras'ın Atatürk ile böyle bir görüşme yapmadığı gerçektir. Verilen örneklerdeki gibi yazılar iddia olarak nitelendirilmelidir. Çünkü bu yazılarda, kurum, kişi ve tarihler net olarak verilmemektedir.

Atatürk'ün devri iktidarında Patrikhane'nin, Cumhuriyet idaresine karşı tavrı ile ilgili olarak eski İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın verdiği: *"Atatürk devrinde her sene bilindiği gibi [Patrikler] Ankara'ya kalabalık bir metropolitler heyetiyle giderler ve Cumhuriyet Hükümeti'nin İç İşleri Bakanı'na ziyaretler arz-ı ubudiyette bulunurlardı."*⁴⁸ şeklindeki bilgi, Atatürk döneminde, Patrikhane'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı tutumunu özetler.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle ilgili olarak, Mısır'da yayınlanan El-Risale adlı yayında, Mekke'den Ali Tantavi imzalı bir yazı çıkmıştır. Ali Tantavi, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle, Ayasofya'nın şirke teslim edildiğini yazmıştır.⁴⁹

⁴² Hulusi Yavaşlar, "Ayasofya Nasıl Müze Yapıldı", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965, s. 1, 7; Eşref Edip, Bizans Asarı Kongresi'ne, İsmet İnönü'nün bir temsilci gönderdiğini yazmış ve Ayasofya Cami'nin müzeye çevrilmesinde İsmet İnönü, Celal Bayar ve Şükrü Kaya'nın etkili olduğunu eklemiştir. Bkz. Eşref Edip, "Ayasofya Meselesi", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965, s. 7.

⁴³ İlhan Akçay, *Ayasofya Camii*, Haksess Neşriyat, İstanbul 1999, s. 92-94.

⁴⁴ "Bir Amerikalı Papaz'ın İfşaatı: Ayasofya Athenagoras'ın Faaliyetiyle Müze Olmuş", *İttihad Gazetesi*, 13 Ocak 1970, s. 6.

⁴⁵ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 189.

⁴⁶ Bu aykırılığın nasıl normal hale getirildiğini, Türk tabiiyeti olmayan Athenagoras'ın, nüfus belgeleri yanmış denerek Yanyalı yapıldığını İhsan Sabri Çağlayangil Hatıralarında anlatmıştır. Bkz. *Çağlayangil'in Anıları*, Haz. Tanju Cılcızoğlu, Bilgi Yayınevi, 3 bs., İstanbul 2007, s. 392.

⁴⁷ Macar, *a.g.e.*, s. 183-199.

⁴⁸ Hikmet Bil, "Atatürk ve Patrikler", *Vatan*, 29 Temmuz 1967, s. 4.

⁴⁹ "Türkiye Cumhuriyeti Bağdat Elçiliği'nden Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na 2 Haziran 1935 tarihli yazı", *BCA: 030-10-266-798-4*, 2 Haziran 1935, s. 2.

Ayasofya, cami iken, onun üzerindeki Türk egemenliğini vurgulayan bir metin mevcuttur: Venedik Belediye Başkanı, Ayasofya'ya defnedilmiş olan, Venedik Dojları'ndan Enriko Dandulo'nun mezarına tunçtan yapılmış bir plaket konulmasını teklif etmişti. Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti, bu teklife, bırakın plaketi "*iklil vazına bile müsaade*" olunmayacağını, eğer isterlerse, mezarın Ayasofya'dan taşınabileceği cevabını vermiştir.⁵⁰

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilme gerekçesi dönemin Maarif Vekâleti'nin [Milli Eğitim Bakanlığı] 4 Kasım 1934 tarihli yazısında ifade edilmiştir: "*İstanbul'daki Ayasofya binasının salıp ve hilal arasında sürüklene gelen savaşların başlıca rumuzlarından birini teşkil ettiği birçok ihtiras bulutlarının Ayasofya kubbesi etrafında kümelendiği malumu devletleridir. Eşsiz bir mimarlık sanat abidesi olan Ayasofya'nın bir müzeye çevrilmesi Şark Âlemi'ni sevin-direcek ve beşeriyete yeni bir ilim müessesesi kazandıracaktır.*"⁵¹ Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Ayasofya Camisi, haç ve hilalin çatışma noktası veya merkezi olmasın diye idari bir kararla müzeye çevrilmiştir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi konusunda, tartışılan konulardan biri de Ayasofya Kararnamesi'dir. Kararname iki yönden tartışılmaktadır. Birinci yön, bu kararnamenin Resmi Gazete'de yayınlanmamış olmasıdır. Tartışma konusu olan ikinci yön: Ayasofya Kararnamesi üzerindeki Atatürk'ün imzasının şekli meselesidir.

Kararnamelerin hepsi bir numara alır ve gizli olanlar dışındakiler Resmi Gazete'de yayınlanırlar. Yalnız atama ve yer değiştirme konulu kararnameler numara almazlar. Kasım 1934 yılı içinde yayınlanmış kararnameler arasında Ayasofya Kararnamesi yoktur.⁵² Unutulmamalıdır ki daha sonraki yıllarda aynı nitelikli, tesisin amaç dışı kullanımı konulu kararnameler, numara almamış ve yayınlanmamışlardır.⁵³ Ayasofya Kararnamesi'nin yayınlanmamış olması, kararnamenin sahte olduğu anlamına gelmez.

Kararname tartışmalarının ikinci bölümü ise Ayasofya Kararnamesi üzerinde bulunan Atatürk'ün imzasının gerçek olup olmadığı ile ilgilidir. 24 Kasım 1934'ten geçerli olmak kaydıyla, Kemal Öz adlı Türkiye Cumhuriyeti Reisi'ne, 17 Aralık 1934'te kabul edilen 2622 sayılı kanunla "*Atatürk*" soyadı verilmiştir.⁵⁴ Bu kanuna göre, Atatürk'ün Ayasofya Kararnamesi'ne, kendi soyadı ile imza atması normaldir ve yasaldir.

Atatürk'ün, Ayasofya Kararnamesi üzerindeki imzasının şekliyle ilgili olarak, İsmail Kandemir, Emniyet Genel Müdürlüğü Kriminal Laboratuvarları Daire Başkanlığı'na imza incelemesi için başvuruda bulunmuştur. İsmail Kandemir'e verilen cevap: "*24.11.1934 tarih ve 2/1589 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nde Reisi Cumhuriyet adına atılı bulunan imzanın biçimsel olarak*

⁵⁰ "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e 28 Nisan 928 tarihli yazı", BCA: 030-10-236-569-25, 28 Nisan 1928, s. 1.

⁵¹ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 190.

⁵² Ziyad Ebuzziya, "Ezan Sesine Hasret Ayasofya", *İslam Mecmuası*, Sayı: 46, 1987, s. 20.

⁵³ Öztürk, a.g.e., s. 502.

⁵⁴ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 16, s. 24.

farklı olduğunun anlaşıldığı belirtilmiş, bu imzada fark olarak “A” harfinin kullanıldığı “K” harfinin şekillendiriliş biçimi “t” harflerinin kuşaklarının kıvrımı itibarıyla de farklılıklar bulunduğu görülmektedir.⁵⁵ şeklindedir. İsmail Kandemir’in sunduğu diğer imza örnekleri ile Ayasofya Kararnamesi üzerinde bulunan Atatürk’ün imzası arasında farklar olduğu tespiti yapılmıştır. Fakat Atatürk, Ayasofya Kararnamesi üzerindeki imzanın aynısını 26 Kasım 1934 tarihinde imzaladığı bazı evraklarda kullanmıştır.⁵⁶

Ayasofya Kararnamesi’nin gerçekliği konusunda sadece Atatürk’ün imzasına bakanların yanıldıkları bir nokta vardır. O da İsmet İnönü’nün imzasıdır. Harf inkılâbı yapılmadan önce, İsmet İnönü, Osmanlı Türkçesi harfleriyle “İsmet” yazarak imzasını atıyordu.⁵⁷ Harf inkılâbından sonra Latin harfleriyle “İsmet” yazarak imza atmaya başladı.⁵⁸ İsmet İnönü, 26 Kasım 1934’te “İnönü”⁵⁹ soyadını aldıktan sonra İ. İnönü şeklinde imza atmaya başladı.⁶⁰ İsmet İnönü “İnönü” soyadını 26 Kasım 1934’de aldığına göre, 24 Kasım 1934 tarihli Ayasofya Kararnamesi’ni, Latin harfleriyle “İsmet” yazarak imzalaması gerekirdi. Ayasofya Kararnamesi’nin başvekil yazan kısmının altında bulunan imza “İ. İnönü” şeklindedir. Burada sorulması gereken soru: İsmet İnönü’nün imzasını kim taklit etti olacaktır? Tabi ki kimse taklit etmemiştir. Zaten Ayasofya Camisi, yerli ve yabancı basının bilgisi dâhilinde müzeye çevrilmiştir. Gizli kararname çıkaracak bir durum yoktur. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Atatürk’ün ve İsmet İnönü’nün imzalarının, Bakanlar Kurulu kararnamesi üzerinde taklit edilme olasılığı yoktur.

864 sayılı kanunun birinci maddesine göre, Medeni Kanunun ilanından önce kurulmuş vakıflar, o vakıfların kurulduğu zamanın mevzuatıyla değerlendirilecekti.⁶¹ Ayasofya Kararnamesi, bir kanuna dayanmaz, idari bir karardır. Ayasofya Kararnamesi, Medeni Kanun ve Fatih Vakfıyesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. İbrahim Hakkı Konyalı’nın Fatih Vakfıyesi ile ilgili söyledikleri mutlaka incelenmelidir: “Benim bu camim yalnız ibadete tahsis edilecektir. Ben sağ iken caminin mütevellisi benim ben öldükten sonra erkek evlâdımın en iyisi mütevellî olacaktır. Dünyada her şey fanidir. Yalnız Allah bakidir. İstikbalde benim evladımdan başka kimse bulunmazsa İstanbul’a ve bu topraklara hükmeden devletin başkanı benim mabedimin mütevellisi olacaktır.”⁶² Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Ayasofya Müzesi’nin tekrar cami haline getirilmesi için kendisini ziyarete gelen gençlere, “Ayasofya’nın mütevellisi benim”⁶³ ceva-

⁵⁵ Kandemir, *a.g.e.*, s. 72.

⁵⁶ “Milli Müdafaa Vekilliği’nden onay için 20 Kasım 1934’te gönderilmiş ve 26 Kasım 1934 Onaylanmış Kararname”, *BCA: 030-11-1-92-47-7*, 26 Kasım 1934, s. 2; “Reisi Cumhuriyet Yüksek Hazretlerine Yazılı Kararname”, *BCA: Yer Numarası: 92-42-12*, 26 Kasım 1934, s. 2.

⁵⁷ “Ayasofya Cami’nin Kubbe Kurşunlarıyla, Bazı Alçı Pencerelelerine Ait Tamiratın Vakıflar İdaresi Fen Heyetince Yapıtılması Konulu Kararname”, *BCA: 30-18-01-01-020-49-13*, 1 Ağustos 1926, s. 1.

⁵⁸ “Terkos Su Yollarının Yapımı Konulu Kararname”, *BCA: 030-18-1-2-49-75-12*, 7 Kasım 1934, s. 1.

⁵⁹ “Atatürk’ün Başbakan’a Verdiği Soyad: İnönü”, *Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani 1934, s. 1.

⁶⁰ “Ayasofya’nın avlusunda Alman Asarı Atika Enstitüsü Müdürü Mr. Schede’ye İzin Verilmesi konulu kararname”, *BCA: 030-18-01-02-50-88-19*, 29 Aralık 1934, s. 1.

⁶¹ Kandemir, *a.g.e.*, s. 77.

⁶² “İbrahim Hakkı Konyalı’nın Hergün Gazetesi Avukatı İrfan Emin’e Yaptığı Açıklama”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 199, İstanbul, Haziran 1955, s. 383.

⁶³ “Gürsel ‘Ayasofya’nın Mütevellisiyim’ Dedi”, *Akşam*, 15 Mayıs 1964, s. 1, 7.

bını vererek İbrahim Hakkı Konyalı'nın düşüncesini doğrulamıştır. Buradan hareketle Mustafa Kemal Atatürk, Ayasofya Camisi'nin mütevellisi olarak bir tasarrufla bulunmuştur sonucuna varılabilir.

4. Sonuç

Üçüncü Ayasofya Kilisesi, İstanbul'un fethinin ardından cami haline getirilmişti. Ayasofya Camisi'nin bu statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mütareke döneminde tartışma konusu olmuştur. Rumlar, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek istemişler ama Türk Kurtuluş Savaşı onların bu amaçlarına veya hayallerine engel olmuştur.

Ayasofya Camisi, haç ve hilalin çatışma merkezi olması düşüncesiyle, 24 Kasım 1934'te, idari bir kararla müzeye çevrilmiştir. Yunanistan Kral Marşı'nda "İstanbul ve Ayasofya'yı alacağız"⁶⁴ şeklinde bir ifadenin bulunması ve Yunanistan vatandaşı olan Karamonolis'in Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına mektup yazıp, Ayasofya'nın Balkan milletlerinin ortak kilisesi olmasını teklif etmesi,⁶⁵ zaman geçtikçe bu niyetin anlaşılmadığını ortaya koymuştur. Bu tarz teklifleri yapanlar veya ileriki yıllarda yapacak olanlar, Ayasofya'ya dair bu emellerin, Türk Kurtuluş Savaşı ile son bulduğunu unutmamalıdır.

Ayasofya, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğinde bir binadır. Türkiye Cumhuriyeti, 24 Kasım 1934'te, idari bir kararla, Ayasofya Camisi'ni, bütün dünyanın gözü önünde müze haline getirmiştir. Bu nedenle Ayasofya Kararnamesi etrafında, Atatürk'ün imzası ve kararnamenin yayınlanmaması konusunda tartışılacak bir durum yoktur. Tartışılacak konu, İbrahim Hakkı Konyalı'nın, Fatih Vakfı çerçevesinde söyledikleridir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı makamının, Fatih Vakfı'na göre Ayasofya'nın mütevellisi olup olmadığı incelenmelidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğinde olan Ayasofya Müzesi, idari veya hukuki bir kararla, statüsü değiştirilip cami haline getirilebilir. Ayasofya Müzesi'nin, kilise yapılması veya kilise olmuyorsa yarısı kilise yarısı cami olsun düşüncesi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal gerçekleri ile uyumlu değildir.

Ayasofya Müzesi'nin cami haline getirilmesi Müslümanlar için önemlidir. Böyle bir statü değişikliği halinde, Batı'nın vereceği olumlu veya olumsuz tepki de en az bu kadar önemlidir. Ayasofya Müzesi'nde yapılacak statü değişikliği, Batılı toplumların Türkiye hakkındaki düşüncelerinin öğrenilmesi açısından turnusol kâğıdı vazifesi görecektir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH.KMS), 49-2/1; 49-2/52; 52-1/77.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH.EUM.AYŞ), 51/43.

Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 70/65.

Meclis-i Vükela (MV), 215/137.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-018-01-01-013-27-14, 6 Mayıs 1925; 030-018-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926;

⁶⁴ "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlete 27 Kasım 1935 tarihli yazı", BCA: 030-10-255-719-29, 27 Kasım 1935, s. 1-2.

⁶⁵ "Karamonolis'in Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına 10 Ağustos 1948 tarihli mektubu", BCA: 30-01-40-241-12, 10 Ağustos 1948, s. 1-2.

30-18-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926; 030-18-01-01-024-33-13, 25 Mayıs 1927; 030-10-236-569-25, 28 Nisan 1928; 030-018-02-20-37-18, 7 Haziran 1931; 030-13-01-02-49-76-6, 24 Kasım 1934; 030-11-1-92-47-7, 26 Kasım 1934; *Yer Numarası: 92-42-12*, 26 Kasım 1934; 030-18-1-2-49-75-12, 7 Kasım 1934; 030-18-01-02-50-88-19, 29 Aralık 1934; 030-10-266-798-4, 2 Haziran 1935; 030-10-255-719-29, 27 Kasım 1935; 30-01-40-241-12, 10 Ağustos 1948; *İstanbul Atatürk Kitaplığı: Bel_Mtf_46610/1*.

AKÇAY, İlhan: *Ayasofya Camii*, Hakses Neşriyat, İstanbul 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmet - ÖZTÜRK, Said - BAŞ, Yaşar: *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, 1. bs., Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

BERGER, Albrect: "Tarihi Söylenceleriyle Ayasofya", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-1849 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1. bs., İstanbul 2000.

BİL, Hikmet: "Atatürk ve Patrikler", *Vatan*, 29 Temmuz 1967.

BOZKURT, Abdurrahman: *İttifak Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

Çağlayangil'in Anıları, Haz. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, 3. bs., İstanbul 2007.

DAGBAĞYAN, L. Panos: *Paylaşlamayan Belde Konstantiniye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

DİRİMTEKİN, Feridun: *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956.

_____ : "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960.

_____ : "Osmanlı Devrinde Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960.

Eşref Edip: "Ayasofya Meselesi", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965.

ETHEM, Sadri: "Ayasofya Müze", *Vakit*, 8 Eylül 1934.

EYİCE, Semavi: *Ayasofya 1*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1984.

_____ : "Ayasofya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1991.

FREELY, John: *Saltanat Şehri İstanbul*, Çev. Lale Eren, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

GRANT, Michael: *Roma'dan Bizans'a*, Çev. Zühre İlkgenel, Homer Kitapevi, İstanbul 2000.

GRELOT, Josephus: *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998.

JAECHKE, Gotthard: *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, 3. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

KANDEMİR, İsmail: *Ulu Mabed Ayasofya*, Ekip Matbaası, İstanbul 2005.

KINROSS, P.Balfour: *Hagia Sophia*, Newsweek, Newyork 1972.

KOYUNLU, Alpaslan: "Bir Buluntu Işığında I. II. III. Ayasofya'nın Döşemeleri ve Konularını", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, No: 11, Yenilik Basımevi, İstanbul 1990.

LİFİJİ, Avni: "Ayasofya'nın Tamiri [Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-Dikkatine]", *Vakit*, 22 Kânunuevvel 1926.

MACAR, Elçin: *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

MANTRAN, Robert: *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

SERTOĞLU, Mithat: "Ayasofya'yı Asla Havaya Uçurmayı Düşünmedik", *Yıllar Boyu Tarih*, Sayı: 1, İstanbul 1983.

TAYLOR, Jane: *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Çev. İnci Türkoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

THEVENOT, Jean: *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1978.

THEİS, Libo: "Ayasofya'nın Bilimsel Araştırmaları Tarihi", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1. bs., İstanbul 2000.

TÜRKOĞLU, Selahattin: *Ayasofya'nın Öyküsü*, Yazıcı Basın Yayıncılık, İzmir 2002.

OGAN, Aziz: *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1974.

ÖZTÜRK, Nazif: *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

ÖZTÜRK, Saygı: *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

WHITTEMORE, Thomas: *Ayasofya Mozaikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

YAVAŞLAR, Hulusi: "Ayasofya Nasıl Müze Yapıldı", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965.

YAZMAN, A. Tufan: *Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anıları (1922-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1969.

YÜCEL, Erdem: *Ayasofya Müzesi*, Asri Basım, İstanbul 1986.

_____ : "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 78, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.